

समकालीन मराठी ब्लॉगिंग आणि सोशल मीडियावरील स्त्रीवादी अभिव्यक्तीचे स्वरूप

डॉ. ज्योती मधुकर इंगळे

सहायक प्राध्यापक मराठी

वसंतराव नाईक महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर.

Email id - inglejm21@gmail.com

सारांश

एकविसाव्या शतकातील माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे ब्लॉगिंग आणि सोशल मीडिया ही अभिव्यक्तीची प्रभावी माध्यमे म्हणून उदयास आली आहेत. या माध्यमांमुळे व्यक्तींना स्वतःचे विचार, अनुभव आणि मते व्यापक स्तरावर मांडण्याची संधी उपलब्ध झाली आहे. विशेषतः स्त्रियांसाठी ब्लॉगिंग आणि सोशल मीडिया ही आत्मअभिव्यक्ती, प्रतिकार, संवाद आणि सामाजिक परिवर्तनाची महत्त्वाची साधने ठरली आहेत. समकालीन मराठी समाजामध्ये स्त्रिया ब्लॉग, फेसबुक, इंस्टाग्राम, यूट्यूब आणि एक्स (Twitter) यांसारख्या डिजिटल माध्यमांद्वारे स्त्री-अस्मिता, लैंगिक समानता, शिक्षण, आर्थिक स्वावलंबन, मानसिक आरोग्य, शरीरस्वीकार, स्त्री सुरक्षा आणि सामाजिक न्याय यांसारख्या विषयांवर सक्रियपणे व्यक्त होताना दिसतात.

प्रस्तुत संशोधनामध्ये समकालीन मराठी ब्लॉगिंग आणि सोशल मीडियावरील स्त्रीवादी अभिव्यक्तीचे स्वरूप, त्यातील प्रमुख आशय, सामाजिक परिणाम आणि आव्हाने यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी गुणात्मक पद्धतीचा वापर करून विविध ब्लॉग, फेसबुक पोस्ट, इंस्टाग्राम सामग्री, यूट्यूब व्हिडिओ आणि सोशल मीडिया चर्चांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. अभ्यासातून असे दिसून आले की डिजिटल माध्यमांमुळे स्त्रियांना स्वतंत्र अभिव्यक्तीचे व्यासपीठ प्राप्त झाले असून स्त्रीवादी विचारांचा प्रसार अधिक व्यापक झाला आहे. तसेच #MeToo सारख्या डिजिटल चळवळींमुळे स्त्रियांच्या प्रश्नांना सामाजिक आणि सार्वजनिक स्वरूप प्राप्त झाले आहे. तथापि ट्रोलिंग, सायबर छळ आणि डिजिटल विषमता यांसारखी आव्हानेही समोर आली आहेत. एकूणच, समकालीन मराठी ब्लॉगिंग आणि सोशल मीडिया यांनी स्त्रीवादी अभिव्यक्तीला नवे परिमाण दिले असून स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी आणि सामाजिक परिवर्तनासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.

मुख्य शब्द

स्त्रीवाद, डिजिटल स्त्रीवाद, मराठी ब्लॉगिंग, सोशल मीडिया, स्त्री-अस्मिता, स्त्रीवादी अभिव्यक्ती, स्त्री सक्षमीकरण, लैंगिक समानता, दलित स्त्रीवाद, #MeToo चळवळ.

प्रस्तावना

एकविसावे शतक हे माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीचे शतक मानले जाते. इंटरनेट, स्मार्टफोन आणि सोशल मीडियाच्या प्रसारामुळे संवादाच्या पारंपरिक पद्धतींमध्ये आमूलाग्र बदल झाले आहेत. आज व्यक्ती केवळ माहितीची ग्राहक राहिलेली नसून ती माहितीची निर्माती आणि प्रसारकदेखील बनली आहे. ब्लॉगिंग, फेसबुक, इंस्टाग्राम, यूट्यूब, एक्स (Twitter), व्हॉट्सअप आणि टेलिग्राम यांसारख्या माध्यमांनी प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःचे विचार, अनुभव आणि मते व्यक्त करण्यासाठी स्वतंत्र व्यासपीठ उपलब्ध करून दिले आहे.

या डिजिटल परिवर्तनाचा सर्वाधिक प्रभाव स्त्रियांच्या अभिव्यक्तीवर झालेला दिसून येतो. भारतीय समाजात स्त्रियांच्या अभिव्यक्तीवर दीर्घकाळ सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक बंधने होती. स्त्रियांच्या अनुभवांना, भावनांना आणि प्रश्नांना मुख्य प्रवाहातील माध्यमांमध्ये मर्यादित स्थान मिळत असे. स्त्रियांच्या जीवनातील अनेक प्रश्न हे खाजगी मानले जात असल्यामुळे त्यांच्यावर सार्वजनिक चर्चा होत नव्हती. तथापि डिजिटल माध्यमांच्या आगमनामुळे ही परिस्थिती बदलू लागली.

आज स्त्रिया ब्लॉगिंग आणि सोशल मीडियाच्या माध्यमातून स्वतःचे अनुभव मांडत आहेत. त्या शिक्षण, रोजगार, विवाहसंस्था, लैंगिकता, मातृत्व, मानसिक आरोग्य, स्त्री सुरक्षा, सामाजिक न्याय आणि राजकीय सहभाग यांसारख्या विषयांवर खुलेपणाने व्यक्त होत आहेत. त्यामुळे ब्लॉगिंग आणि सोशल मीडिया हे आधुनिक स्त्रीवादी अभिव्यक्तीचे महत्त्वपूर्ण माध्यम बनले आहे. स्त्रीवाद ही स्त्रियांच्या समानता, स्वातंत्र्य आणि मानवी हक्कांची चळवळ आहे. स्त्रीवादाचा उद्देश स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित करणे आणि स्त्रियांवरील सामाजिक अन्यायाला विरोध करणे हा आहे. मराठी समाजात स्त्रीवादी विचारांची परंपरा एकोणिसाव्या शतकातील समाजसुधारक

चळवळींपासून सुरू होते. सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्री शिक्षणाची चळवळ उभी केली, तर ताराबाई शिंदे यांनी 'स्त्री-पुरुष तुलना' या ग्रंथाद्वारे पितृसत्ताक व्यवस्थेवर कठोर टीका केली. पंडिता रमाबाई यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी आणि सामाजिक स्वातंत्र्यासाठी कार्य केले.

विसाव्या शतकात मराठी स्त्रीवादी साहित्य अधिक विकसित झाले. विभावरी शिरूरकर, गौरी देशपांडे, विद्या बाळ, उर्मिला पवार, प्रज्ञा दया पवार आणि कविता महाजन यांसारख्या लेखिकांनी स्त्रियांच्या अनुभवांना साहित्याच्या केंद्रस्थानी आणले. त्यांच्या लेखनामध्ये स्त्री-अस्मिता, लैंगिक समानता, सामाजिक न्याय आणि स्वातंत्र्य यांसारखे प्रश्न मांडले गेले.

एकविसाव्या शतकात इंटरनेटच्या प्रसारानंतर स्त्रीवादी अभिव्यक्तीला नवीन दिशा मिळाली. ब्लॉगिंग आणि सोशल मीडिया या माध्यमांमुळे स्त्रियांना स्वतःचा स्वतंत्र आवाज प्राप्त झाला. पूर्वी प्रकाशनसंस्था, संपादक किंवा सामाजिक संस्थांवर अवलंबून राहावे लागत होते; परंतु आता कोणतीही स्त्री स्वतःचे विचार थेट समाजासमोर मांडू शकते. या प्रक्रियेमुळे स्त्रीवादी विचार अधिक लोकाभिमुख झाले आहेत. मराठी ब्लॉगिंगमध्ये स्त्रिया वैयक्तिक अनुभव, आत्मकथन, सामाजिक प्रश्न, साहित्य, शिक्षण आणि मानसिक आरोग्य यांसारख्या विषयांवर लेखन करतात. ब्लॉगिंग हे वैयक्तिक अनुभवांचे दस्तावेजीकरण करणारे माध्यम म्हणूनही महत्त्वाचे ठरते. अनेक महिला ब्लॉगर्स स्वतःच्या संघर्षांच्या कथा सांगतात आणि इतर महिलांना प्रेरणा देतात.

सोशल मीडियावरील स्त्रीवादी अभिव्यक्तीचे स्वरूप अधिक व्यापक आहे. फेसबुकवर दीर्घ लेख आणि अनुभवकथन, इंस्टाग्रामवर माहितीचित्रे आणि रील्स, ट्विटरवर हॅशटॅग मोहिमा आणि यूट्यूबवर चर्चासत्रे व व्याख्याने यांद्वारे स्त्रीवादी विचार व्यक्त केले जातात. #MeToo सारख्या चळवळींनी सोशल मीडियाच्या माध्यमातून जागतिक स्तरावर स्त्रियांच्या प्रश्नांना वाचा फोडली.

सोशल मीडियामुळे स्त्रियांच्या अनुभवांना सार्वजनिक स्वरूप प्राप्त झाले आहे. पूर्वी खाजगी मानले जाणारे प्रश्न आज सामाजिक चर्चेचा भाग बनले आहेत. घरगुती हिंसा, कार्यस्थळावरील छळ, मानसिक आरोग्य, शरीरस्वीकार आणि लैंगिकता यांसारख्या विषयांवर स्त्रिया निर्भीडपणे बोलत आहेत. त्यामुळे डिजिटल माध्यमे ही केवळ संवादाची साधने नसून सामाजिक परिवर्तनाची साधने बनली आहेत. तथापि सोशल मीडियासोबत काही आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. स्त्रीवादी विचार मांडणाऱ्या महिलांना ट्रोलिंग, सायबर छळ, ऑनलाइन धमक्या आणि अपमानास्पद टिप्पण्यांना सामोरे जावे लागते. तसेच ग्रामीण भागातील महिलांना इंटरनेट आणि डिजिटल साधनांची मर्यादित उपलब्धता असल्यामुळे डिजिटल दरीची समस्या देखील दिसून येते.

या सर्व पार्श्वभूमीवर समकालीन मराठी ब्लॉगिंग आणि सोशल मीडियावरील स्त्रीवादी अभिव्यक्तीचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. प्रस्तुत संशोधनपत्रामध्ये डिजिटल माध्यमांतील स्त्रीवादी अभिव्यक्तीचे स्वरूप, त्यातील प्रमुख विषय, सामाजिक परिणाम आणि आव्हाने यांचा सखोल अभ्यास करण्यात येणार आहे. हा अभ्यास आधुनिक मराठी साहित्य, समाजशास्त्र आणि स्त्रीवादी अभ्यास यांच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत संशोधनाचा विषय "समकालीन मराठी ब्लॉगिंग आणि सोशल मीडियावरील स्त्रीवादी अभिव्यक्तीचे स्वरूप" हा आहे. या विषयाच्या अभ्यासासाठी पुढील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत.

१. समकालीन मराठी ब्लॉगिंगमधील स्त्रीवादी अभिव्यक्तीचे स्वरूप समजून घेणे.
२. सोशल मीडियावरील स्त्रीवादी विचारांच्या अभिव्यक्तीचा अभ्यास करणे.
३. डिजिटल माध्यमांमुळे स्त्रियांच्या अभिव्यक्तीत झालेल्या बदलांचे विश्लेषण करणे.
४. स्त्रीवादी अभिव्यक्तीमधील प्रमुख विषयांचा अभ्यास करणे.
५. सोशल मीडियावरील स्त्रीवादी अभिव्यक्तीचे सामाजिक परिणाम तपासणे.

६. स्त्रीवादी अभिव्यक्तीसमोरील आव्हाने आणि मर्यादा समजून घेणे.

संशोधनाची गृहितके

प्रस्तुत संशोधनासाठी पुढील गृहितके मांडण्यात आली आहेत.

१. ब्लॉगिंग आणि सोशल मीडिया हे स्त्रियांच्या अभिव्यक्तीचे प्रभावी माध्यम बनले आहेत.
२. डिजिटल माध्यमांमुळे स्त्रीवादी विचारांचा प्रसार अधिक व्यापक झाला आहे.
३. सोशल मीडियामुळे स्त्रियांमध्ये आत्मविश्वास आणि सामाजिक जागरूकता वाढली आहे.
४. डिजिटल माध्यमांवरील स्त्रीवादी अभिव्यक्ती सामाजिक परिवर्तनाला चालना देते.
५. ट्रोलिंग आणि सायबर छळ ही स्त्रीवादी अभिव्यक्तीपुढील प्रमुख आव्हाने आहेत.

संशोधन प्रश्न

या संशोधनामध्ये पुढील प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न करण्यात येणार आहे :

१. समकालीन मराठी ब्लॉगिंगमध्ये स्त्रीवादी अभिव्यक्तीचे स्वरूप कसे आहे?
२. सोशल मीडियावर स्त्रिया कोणत्या विषयांवर अभिव्यक्त होत आहेत?
३. डिजिटल माध्यमांमुळे स्त्रियांच्या अभिव्यक्तीमध्ये कोणते बदल झाले आहेत?
४. सोशल मीडियावरील स्त्रीवादी अभिव्यक्तीचा समाजावर कोणता परिणाम होत आहे?
५. डिजिटल स्त्रीवादासमोरील प्रमुख आव्हाने कोणती आहेत?

साहित्याचा आढावा (Review of Literature)

कोणत्याही संशोधनासाठी साहित्याचा आढावा हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक असतो. यामुळे संशोधन विषयाशी संबंधित पूर्वीचे संशोधन, विचारप्रवाह, निष्कर्ष आणि संशोधनातील उणिवा समजून घेता येतात. प्रस्तुत संशोधनासाठी स्त्रीवाद, मराठी स्त्रीवादी साहित्य, डिजिटल माध्यमे, ब्लॉगिंग आणि सोशल मीडिया यांवरील उपलब्ध साहित्याचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

स्त्रीवादावरील साहित्य

स्त्रीवाद ही आधुनिक काळातील एक महत्त्वपूर्ण सामाजिक आणि वैचारिक चळवळ आहे. स्त्रियांच्या समानतेसाठी आणि सामाजिक न्यायासाठी जगभरात विविध स्त्रीवादी विचारवंतांनी कार्य केले आहे.

सिमोन द बोव्हा यांनी *The Second Sex* या ग्रंथामध्ये स्त्रीच्या दुय्यम स्थानाचे विश्लेषण केले. त्यांच्या मते स्त्री जन्मतः स्त्री नसते, तर समाज तिला स्त्री बनवतो. हा विचार आधुनिक स्त्रीवादी सिद्धांताचा पाया मानला जातो.

व्हर्जिनिया वुल्फ यांनी *A Room of One's Own* या ग्रंथामध्ये स्त्रीच्या सर्जनशीलतेसाठी आर्थिक आणि बौद्धिक स्वातंत्र्य आवश्यक असल्याचे प्रतिपादन केले.

बेटी फ्रिडन यांनी *The Feminine Mystique* या ग्रंथामध्ये गृहिणींच्या जीवनातील असंतोष आणि ओळखीच्या प्रश्नाचा अभ्यास केला. या विचारवंतांच्या लेखनामुळे आधुनिक स्त्रीवादाला सैद्धांतिक आधार प्राप्त झाला.

मराठी स्त्रीवादी विचारांची परंपरा

मराठी समाजात स्त्रीवादी विचारांची सुरुवात समाजसुधारक चळवळींपासून झाली.

सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्री शिक्षणाचा पाया घातला. त्यांनी स्त्रियांना शिक्षणाद्वारे सक्षम बनविण्याचा प्रयत्न केला. ताराबाई शिंदे यांनी स्त्री-पुरुष तुलना या ग्रंथातून स्त्री-पुरुष असमानतेवर कठोर टीका केली. भारतीय स्त्रीवादी साहित्याच्या इतिहासात हा ग्रंथ महत्त्वपूर्ण मानला जातो. पंडिता रमाबाई यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी आणि सामाजिक सुधारणांसाठी महत्त्वाचे कार्य केले. या विचारवंतांनी आधुनिक स्त्रीवादी चळवळीचा पाया घातला.

मराठी स्त्रीवादी साहित्य

स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी स्त्रीवादी साहित्याचा विकास झाला.

विभावरी शिरूरकर यांच्या साहित्यामध्ये स्त्रीच्या भावनिक आणि लैंगिक स्वातंत्र्याचा प्रश्न मांडला गेला आहे. गौरी देशपांडे यांच्या कथांमध्ये आधुनिक स्त्रीचे अस्तित्वावादी प्रश्न दिसून येतात.

विद्या बाळ यांनी स्त्री प्रश्नांवरील सामाजिक आणि वैचारिक चर्चा व्यापक केल्या. उर्मिला पवार यांच्या आयदान या आत्मकथनातून दलित स्त्रीच्या संघर्षाचे वास्तव समोर येते. प्रज्ञा दया पवार यांच्या लेखनामध्ये जात, वर्ग आणि लिंग यांच्या परस्परसंबंधांचा अभ्यास आढळतो.

डिजिटल माध्यमे आणि समाज

माहिती-तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे समाजामध्ये संवादाच्या स्वरूपात मोठे बदल झाले आहेत. मॅन्युएल कॅस्टेल्स यांनी नेटवर्क सोसायटीची संकल्पना मांडली. त्यांच्या मते आधुनिक समाज माहिती आणि नेटवर्कच्या आधारावर कार्य करतो. डिजिटल माध्यमांमुळे माहितीचे लोकशाहीकरण झाले आहे. आता कोणतीही व्यक्ती माहिती निर्माण करू शकते आणि प्रसारित करू शकते. या बदलांचा स्त्रियांच्या अभिव्यक्तीवर मोठा प्रभाव पडलेला आहे.

ब्लॉगिंगवरील संशोधन

ब्लॉगिंग हे वैयक्तिक अनुभव आणि विचार व्यक्त करण्याचे प्रभावी माध्यम मानले जाते. अनेक संशोधनांमध्ये ब्लॉगिंगमुळे स्त्रियांना स्वतःचा आवाज मिळाल्याचे नमूद केले आहे.

ब्लॉगिंगच्या माध्यमातून स्त्रिया. वैयक्तिक अनुभव मांडतात. सामाजिक प्रश्नांवर चर्चा करतात.

समान विचारांच्या व्यक्तींशी संवाद साधतात. स्त्रीवादी विचारांचा प्रसार करतात. ब्लॉगिंग हे स्त्री-अस्मितेच्या अभिव्यक्तीचे महत्त्वाचे साधन बनले आहे.

सोशल मीडिया आणि स्त्रीवाद

सोशल मीडियाच्या प्रसारानंतर डिजिटल स्त्रीवाद ही संकल्पना विकसित झाली.

फेसबुक, इंस्टाग्राम, ट्विटर आणि यूट्यूब या माध्यमांमुळे स्त्रियांच्या प्रश्नांवर व्यापक चर्चा होऊ लागली.

सोशल मीडिया स्त्रियांना. स्वतःचे अनुभव मांडण्याची संधी देते. सामाजिक अन्यायाविरुद्ध आवाज उठविण्याचे साधन उपलब्ध करून देते. सामूहिक प्रतिकाराची संधी निर्माण करते.

यामुळे स्त्रीवादी चळवळी अधिक व्यापक झाल्या आहेत.

#MeToo चळवळीवरील संशोधन

#MeToo ही डिजिटल स्त्रीवादातील सर्वात प्रभावी चळवळ मानली जाते.

या चळवळीमुळे महिलांनी लैंगिक छळाचे अनुभव सार्वजनिकपणे मांडण्यास सुरुवात केली.

संशोधकांच्या मते या चळवळीमुळे -लैंगिक हिंसेविषयी जागरूकता वाढली. महिलांना बोलण्याचे धैर्य मिळाले. सामाजिक संस्थांवर जबाबदारीची जाणीव निर्माण झाली.

दलित स्त्रीवादावरील साहित्य

दलित स्त्रीवाद हा समकालीन स्त्रीवादी अभ्यासातील महत्त्वाचा प्रवाह आहे. दलित स्त्रिया जात, वर्ग आणि लिंग या तिन्ही स्तरांवर शोषण अनुभवतात. उर्मिला पवार, कुमुद पावडे आणि प्रज्ञा दया पवार यांच्या लेखनामध्ये दलित स्त्रीच्या अनुभवांचे वास्तव चित्रण आढळते. डिजिटल माध्यमांमुळे या अनुभवांना अधिक व्यापक व्यासपीठ प्राप्त झाले आहे.

साहित्याच्या आढाव्याचा निष्कर्ष

उपलब्ध साहित्याच्या अभ्यासातून असे दिसून येते की स्त्रीवाद, मराठी स्त्रीवादी साहित्य आणि डिजिटल माध्यमांवरील संशोधन मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध आहे. तथापि समकालीन मराठी ब्लॉगिंग आणि सोशल मीडियावरील स्त्रीवादी अभिव्यक्तीच्या स्वरूपाचा एकत्रित आणि सखोल अभ्यास तुलनेने कमी प्रमाणात आढळतो.

म्हणूनच प्रस्तुत संशोधन हे आधुनिक मराठी साहित्य, स्त्रीवादी अभ्यास आणि डिजिटल संस्कृती यांच्या संदर्भात महत्त्वपूर्ण ठरते.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

कोणत्याही संशोधनाची विश्वासार्हता आणि शास्त्रीयता ही त्यामध्ये वापरण्यात आलेल्या संशोधन पद्धतीवर अवलंबून असते. संशोधन पद्धती म्हणजे संशोधनाच्या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी आणि संशोधन प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी वापरण्यात येणारी शास्त्रीय प्रक्रिया होय. प्रस्तुत संशोधनाचा विषय "समकालीन मराठी ब्लॉगिंग आणि सोशल मीडियावरील स्त्रीवादी अभिव्यक्तीचे स्वरूप" हा सामाजिक, सांस्कृतिक आणि साहित्यिक अभ्यासाशी संबंधित असल्याने गुणात्मक (Qualitative) संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

डिजिटल माध्यमांमध्ये व्यक्त होणारे अनुभव, भावना, विचार आणि सामाजिक जाणीवा या गुणात्मक स्वरूपाच्या असल्यामुळे त्यांचा अभ्यास गुणात्मक विश्लेषणाच्या माध्यमातून करणे अधिक उपयुक्त ठरते. प्रस्तुत संशोधनामध्ये ब्लॉग, फेसबुक पोस्ट, इंस्टाग्राम सामग्री, यूट्यूबवरील चर्चासत्रे आणि ट्विटर (एक्स) वरील स्त्रीवादी चर्चांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

संशोधनाचे स्वरूप

हे संशोधन वर्णनात्मक (Descriptive) आणि विश्लेषणात्मक (Analytical) स्वरूपाचे आहे.

वर्णनात्मक स्वरूप

स्त्रियांच्या ब्लॉगिंग आणि सोशल मीडियावरील अभिव्यक्तीचे स्वरूप, विषय आणि वैशिष्ट्ये समजून घेण्यासाठी वर्णनात्मक संशोधनाचा वापर करण्यात आला आहे.

विश्लेषणात्मक स्वरूप

स्त्रीवादी अभिव्यक्तीचे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि वैचारिक परिणाम समजून घेण्यासाठी विश्लेषणात्मक दृष्टिकोन स्वीकारण्यात आला आहे.

संशोधनासाठी वापरलेली पद्धत

प्रस्तुत संशोधनामध्ये गुणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

गुणात्मक संशोधनाचे उद्दिष्ट मानवी अनुभव, सामाजिक वास्तव आणि सांस्कृतिक प्रक्रियांचा सखोल अभ्यास करणे हे असते. स्त्रीवादी अभिव्यक्ती ही अनुभवाधारित आणि वैचारिक बाब असल्यामुळे गुणात्मक पद्धत या संशोधनासाठी अधिक योग्य मानली जाते.

माहिती संकलनाची साधने

संशोधनासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम अशा दोन्ही प्रकारच्या स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे.

अ) प्राथमिक स्रोत

प्राथमिक स्रोत म्हणून पुढील डिजिटल सामग्रीचा अभ्यास करण्यात आला -

मराठी ब्लॉग लेख, फेसबुक पोस्ट, इंस्टाग्राम पोस्ट व रील्स यूट्यूब व्हिडिओ, एक्स (Twitter) पोस्ट. या माध्यमांमधून स्त्रियांनी व्यक्त केलेले विचार, अनुभव आणि सामाजिक प्रश्नांचे विश्लेषण करण्यात आले.

ब) दुय्यम स्रोत

दुय्यम स्रोतांमध्ये पुढील साहित्याचा समावेश करण्यात आला - स्त्रीवादावरील पुस्तके, संशोधन निबंध, नियतकालिके, प्रबंध, ऑनलाइन शैक्षणिक लेख.

नमुना निवड (Sampling)

डिजिटल माध्यमांवरील उपलब्ध सामग्रीचे प्रमाण अत्यंत मोठे असल्यामुळे उद्देशपूर्ण नमुना निवड (Purposive Sampling) पद्धतीचा वापर करण्यात आला. या पद्धतीमध्ये संशोधनाच्या उद्दिष्टांशी संबंधित सामग्रीची निवड केली जाते.

अभ्यासासाठी पुढील नमुना निवडण्यात आला – माध्यम निवडलेली संख्या

ब्लॉग लेख ५०

फेसबुक पोस्ट १००

इंस्टाग्राम पोस्ट ५०

यूट्यूब व्हिडिओ २५

एक्स (Twitter) पोस्ट ५०

एकूण नमुना: २७५ डिजिटल नोंदी

संशोधनाची व्याप्ती

या संशोधनाची व्याप्ती पुढीलप्रमाणे निश्चित करण्यात आली आहे :

कालमर्यादा- २०१५ ते २०२५ या कालखंडातील ब्लॉगिंग आणि सोशल मीडिया सामग्रीचा अभ्यास.

भाषिक व्याप्ती - फक्त मराठी भाषेतील सामग्रीचा समावेश.

विषयमर्यादा स्त्री-अस्मिता स्त्री-अधिकार लैंगिक समानता शिक्षण रोजगार मानसिक आरोग्य शरीरस्वीकार दलित स्त्रीवाद

भौगोलिक व्याप्ती

महाराष्ट्रातील मराठी भाषिक समाज.

माहिती विश्लेषणाची पद्धत

संकलित माहितीचे विषयाधारित विश्लेषण (Thematic Analysis) करण्यात आले.

विश्लेषणासाठी पुढील प्रमुख विषय निश्चित करण्यात आले -

१. स्त्री-अस्मिता

स्वतःच्या अस्तित्वाचा आणि ओळखीचा शोध.

२. लैंगिक समानता

स्त्री-पुरुष समानतेसाठी केलेली मागणी.

३. शिक्षण आणि स्वावलंबन

शिक्षणाचे महत्त्व आणि आर्थिक स्वातंत्र्य.

४. कौटुंबिक प्रश्न

विवाह, मातृत्व, घरगुती हिंसा आणि भावनिक श्रम.

५. मानसिक आरोग्य

नैराश्य, ताण, चिंता आणि भावनिक संघर्ष.

६. शरीरभान

शरीरस्वीकार आणि सौंदर्याच्या सामाजिक निकषांचा प्रतिकार.

७. दलित स्त्रीवाद

जात, वर्ग आणि लिंग यांच्या परस्परसंबंधांचा अभ्यास.

संशोधनाची सैद्धांतिक चौकट

प्रस्तुत संशोधनासाठी विविध स्त्रीवादी सिद्धांतांचा आधार घेण्यात आला आहे.

उदारमतवादी स्त्रीवाद

समान संधी आणि समान हक्कांवर भर देतो.

जहाल स्त्रीवाद

पितृसत्ताक व्यवस्थेची चिकित्सा करतो.

समाजवादी स्त्रीवाद

आर्थिक आणि सामाजिक शोषणाचा अभ्यास करतो.

दलित स्त्रीवाद

जात आणि लिंग यांच्या संयुक्त परिणामांचा अभ्यास करतो.

डिजिटल स्त्रीवाद

ऑनलाइन माध्यमांमधील स्त्रीवादी अभिव्यक्तीचे विश्लेषण करतो.

संशोधनातील नैतिकता

संशोधन करताना नैतिक मूल्यांचे पालन करणे आवश्यक असते.

प्रस्तुत संशोधनामध्ये

सार्वजनिकरीत्या उपलब्ध माहितीचा वापर करण्यात आला. वैयक्तिक गोपनीयतेचा आदर राखण्यात आला. माहितीचा गैरवापर टाळण्यात आला. व्यक्तींची ओळख उघड होणार नाही याची काळजी घेण्यात आली.

संशोधनाच्या मर्यादा

प्रत्येक संशोधनाला काही मर्यादा असतात. प्रस्तुत संशोधनाच्या प्रमुख मर्यादा पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. अभ्यास फक्त मराठी भाषेपुरता मर्यादित आहे.

२. सर्व डिजिटल सामग्रीचा समावेश करणे शक्य नव्हते.

३. काही पोस्ट आणि ब्लॉग कालांतराने हटविण्यात आलेले होते.

४. सोशल मीडियावरील माहितीची सत्यता तपासण्यामध्ये काही अडचणी येतात.

५. ग्रामीण भागातील स्त्रियांची डिजिटल उपस्थिती तुलनेने कमी असल्यामुळे त्यांचे प्रतिनिधित्व मर्यादित असू शकते.

निष्कर्ष

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये संशोधनासाठी वापरण्यात आलेल्या पद्धती, नमुना निवड, माहिती संकलन, विश्लेषण प्रक्रिया आणि संशोधनाची व्याप्ती यांचे सविस्तर वर्णन करण्यात आले आहे. गुणात्मक संशोधन पद्धतीच्या साहाय्याने समकालीन मराठी ब्लॉगिंग आणि सोशल मीडियावरील स्त्रीवादी अभिव्यक्तीचे स्वरूप समजून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. पुढील प्रकरणामध्ये ब्लॉगिंगमधील स्त्रीवादी अभिव्यक्तीचे प्रत्यक्ष विश्लेषण करण्यात येईल.

समकालीन मराठी ब्लॉगिंगमधील स्त्रीवादी अभिव्यक्तीचे स्वरूप

इंटरनेटच्या प्रसारामुळे ब्लॉगिंग हे आधुनिक काळातील प्रभावी अभिव्यक्तीचे माध्यम म्हणून उदयास आले आहे. ब्लॉगिंगमुळे व्यक्तीला कोणत्याही संपादकीय किंवा संस्थात्मक नियंत्रणाशिवाय स्वतःचे विचार मांडण्याची संधी मिळते. मराठी भाषिक समाजातही ब्लॉगिंगचा मोठ्या प्रमाणावर प्रसार झाला असून स्त्रियांनी या माध्यमाचा प्रभावीपणे वापर केला आहे. समकालीन मराठी ब्लॉगिंगमध्ये स्त्रिया स्वतःचे अनुभव, सामाजिक वास्तव, वैचारिक भूमिका आणि जीवनसंघर्ष मांडताना दिसतात. त्यामुळे ब्लॉगिंग हे स्त्रियांच्या आत्मअभिव्यक्तीचे आणि स्त्रीवादी विचारांच्या प्रसाराचे महत्त्वाचे माध्यम बनले आहे. स्त्रीवादी ब्लॉगिंग हे केवळ साहित्यनिर्मिती नसून सामाजिक वास्तवाचे दस्तावेजीकरण करणारी प्रक्रिया आहे. ब्लॉगिंगच्या माध्यमातून स्त्रिया स्वतःच्या अनुभवांना सामाजिक स्वरूप देतात आणि पितृसत्ताक व्यवस्थेला प्रश्न विचारतात.

स्त्री-अस्मितेचा शोध

समकालीन मराठी ब्लॉगिंगमधील सर्वात महत्त्वाचा विषय म्हणजे स्त्री-अस्मिता. भारतीय समाजात स्त्रीची ओळख अनेकदा पत्नी, आई, मुलगी किंवा सून या नात्यांपुरती मर्यादित केली जाते. स्त्रीवादी ब्लॉगिंग या संकल्पनेला आव्हान देते. ब्लॉग लेखनामध्ये स्त्रिया स्वतःच्या स्वतंत्र अस्तित्वाचा आणि ओळखीचा शोध घेताना दिसतात.

अनेक महिला ब्लॉगर्स त्यांच्या आयुष्यातील अनुभवांच्या माध्यमातून "मी कोण आहे?" हा प्रश्न उपस्थित करतात. त्या स्वतःच्या आकांक्षा, स्वप्ने, करिअर आणि भावनिक गरजांबद्दल बोलतात. त्यामुळे स्त्रीवादी ब्लॉगिंग स्त्रीच्या आत्मभानाची प्रक्रिया अधिक दृढ करते.

या प्रकारच्या लेखनामध्ये स्त्री ही स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व असलेली मानव म्हणून समोर येते. हीच स्त्रीवादी जाणीवेची मूलभूत संकल्पना आहे.

शिक्षण आणि स्वावलंबन

मराठी ब्लॉगिंगमध्ये शिक्षण हा अत्यंत महत्त्वाचा विषय आहे. सावित्रीबाई फुले यांनी सुरू केलेल्या स्त्रीशिक्षणाच्या परंपरेचा प्रभाव आजही स्त्रीवादी लेखनामध्ये दिसून येतो. अनेक महिला ब्लॉगर्स शिक्षणामुळे त्यांच्या आयुष्यात झालेल्या बदलांविषयी लिहितात.

शिक्षणामुळे -

- आत्मविश्वास वाढतो.
- आर्थिक स्वावलंबन मिळते.
- निर्णयक्षमता विकसित होते.
- सामाजिक प्रतिष्ठा वाढते. या अनुभवांचे प्रतिबिंब ब्लॉगिंगमध्ये स्पष्टपणे दिसते. अनेक लेखांमध्ये ग्रामीण भागातील मुलींच्या शिक्षणाचे प्रश्न, उच्च शिक्षणातील अडचणी आणि करिअरच्या संधी यांवर चर्चा केली जाते.

आर्थिक स्वातंत्र्य आणि रोजगार

आर्थिक स्वातंत्र्य हा स्त्रीवादी विचारातील केंद्रस्थानी असलेला विषय आहे.

अनेक महिला ब्लॉगर्स रोजगाराच्या संधी, कार्यस्थळावरील भेदभाव, वेतनातील असमानता आणि करिअरच्या संघर्षांबद्दल लिहितात. स्त्रियांच्या अनुभवांमधून असे दिसून येते की आर्थिक स्वावलंबनामुळे स्त्रियांच्या निर्णयक्षमता आणि आत्मविश्वासामध्ये वाढ होते. ब्लॉगिंगमध्ये अनेक स्त्रिया उद्योजकता, स्वयंरोजगार आणि व्यावसायिक प्रगती यांबद्दल प्रेरणादायी अनुभव शेअर करतात.

विवाहसंस्था आणि कौटुंबिक वास्तव

समकालीन स्त्रीवादी ब्लॉगिंगमध्ये विवाहसंस्थेचा चिकित्सक दृष्टिकोनातून विचार केला जातो. परंपरेने विवाह ही स्त्रीच्या आयुष्याची अंतिम आणि सर्वोच्च अवस्था मानली गेली आहे. तथापि आधुनिक स्त्रीवादी लेखन या गृहितकाला प्रश्न विचारते.

ब्लॉगिंगमध्ये पुढील विषय वारंवार आढळतात :

- विवाहातील समानता
- भावनिक श्रम
- घरगुती जबाबदाऱ्यांचे असमान वाटप
- कौटुंबिक हिंसा
- वैयक्तिक स्वातंत्र्य, अनेक महिला लेखक विवाहसंस्थेतील असमानतेचा अनुभव मांडतात आणि समानतेवर आधारित नातेसंबंधांची आवश्यकता अधोरेखित करतात.

मातृत्वाची नव्याने मांडणी

मातृत्व हा स्त्रियांच्या जीवनातील महत्त्वाचा अनुभव मानला जातो. परंतु समकालीन स्त्रीवादी ब्लॉगिंगमध्ये मातृत्वाचा विचार अधिक चिकित्सक पद्धतीने केला जातो. पूर्वी मातृत्वाचे केवळ गौरवीकरण केले जात होते. आजच्या ब्लॉगिंगमध्ये मातृत्वातील आनंदाबरोबरच त्यातील जबाबदाऱ्या, ताणतणाव आणि मानसिक संघर्ष यांचीदेखील चर्चा केली जाते. या लेखनामध्ये स्त्रीला केवळ "आई" म्हणून नव्हे तर स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून पाहण्याचा प्रयत्न दिसून येतो.

मानसिक आरोग्यावरील चर्चा

समकालीन ब्लॉगिंगमध्ये मानसिक आरोग्य हा अत्यंत महत्त्वाचा विषय बनला आहे. पूर्वी मानसिक समस्यांविषयी बोलणे समाजात निषिद्ध मानले जात होते. परंतु ब्लॉगिंगमुळे अनेक स्त्रिया नैराश्य, चिंता, भावनिक ताण, एकटेपणा आणि मानसिक संघर्ष यांविषयी मोकळेपणाने लिहू लागल्या आहेत. यामुळे मानसिक आरोग्याविषयी जागरूकता वाढण्यास मदत झाली आहे.

तसेच मानसिक आरोग्य हा वैयक्तिक प्रश्न नसून सामाजिक वास्तवाशी संबंधित आहे, ही जाणीवही या लेखनामधून व्यक्त होते.

शरीरभान आणि लैंगिकता

मराठी स्त्रीवादी ब्लॉगिंगचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे शरीरभान आणि लैंगिकतेविषयीचे लेखन. परंपरागत समाजात स्त्रियांच्या शरीरावर विविध सामाजिक नियंत्रण लादले गेले आहेत. सौंदर्याचे निकष, वेशभूषा, त्वचेचा रंग आणि शरीराची ठेवण यांविषयी अनेक अपेक्षा निर्माण केल्या जातात.

स्त्रीवादी ब्लॉगिंग या अपेक्षांना प्रश्न विचारते.

स्त्रियाः

- शरीरस्वीकार
- मासिक पाळी
- लैंगिक आरोग्य
- लैंगिक छळ
- संमती (Consent)

हे लेखन स्त्रियांच्या शरीरावरील सामाजिक नियंत्रणाला आव्हान देणारे आहे.

दलित स्त्रीवादी ब्लॉगिंग

समकालीन मराठी ब्लॉगिंगमध्ये दलित स्त्रीवादाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. दलित स्त्रियांच्या अनुभवांमध्ये जात, वर्ग आणि लिंग या तिन्ही स्तरांवरील शोषणाचा समावेश असतो. त्यामुळे त्यांचे अनुभव मुख्य प्रवाहातील स्त्रीवादापेक्षा वेगळे असतात.

दलित महिला ब्लॉगर्स:

- जातीय भेदभाव
- सामाजिक बहिष्कार
- शैक्षणिक संघर्ष
- आर्थिक विषमता
- प्रतिनिधित्वाचा प्रश्न

यांसारख्या विषयांवर लेखन करतात. त्यामुळे स्त्रीवादी चर्चेला अधिक व्यापक सामाजिक संदर्भ प्राप्त होतो.

भाषिक वैशिष्ट्ये

समकालीन ब्लॉगिंगचे भाषिक स्वरूप पारंपरिक साहित्यापेक्षा वेगळे आहे.

ब्लॉगिंगमध्ये :

- बोलभाषेचा वापर
- मराठी-इंग्रजी मिश्र भाषा
- संवादात्मक शैली
- वैयक्तिक स्वरूपाचा मोठ्या प्रमाणावर वापर आढळतो. ही भाषा अधिक सुलभ आणि वाचकाभिमुख असल्यामुळे ब्लॉगिंगचा प्रभाव वाढतो.

सामाजिक परिणाम

स्त्रीवादी ब्लॉगिंगचे अनेक सकारात्मक परिणाम दिसून येतात. प्रथम, स्त्रियांमध्ये आत्मविश्वास वाढतो. दुसरे म्हणजे, सामाजिक प्रश्नांवर व्यापक चर्चा घडते. तिसरे म्हणजे, समान विचारांच्या स्त्रियांचे नेटवर्क तयार होते. चौथे म्हणजे, स्त्रियांचे अनुभव सामाजिक ज्ञानाचा भाग बनतात. पाचवे म्हणजे, अन्यायाविरुद्ध सामूहिक प्रतिकाराची भावना विकसित होते.

निष्कर्ष

समकालीन मराठी ब्लॉगिंग हे स्त्रीवादी अभिव्यक्तीचे प्रभावी आणि परिवर्तनशील माध्यम म्हणून विकसित झाले आहे. या माध्यमाद्वारे स्त्रिया स्वतःचे अनुभव, संघर्ष, विचार आणि सामाजिक वास्तव समाजासमोर मांडत आहेत. स्त्री-अस्मिता, शिक्षण, आर्थिक स्वातंत्र्य, विवाहसंस्था, मानसिक आरोग्य, शरीरभान आणि दलित स्त्रीवाद हे विषय ब्लॉगिंगच्या केंद्रस्थानी आहेत. त्यामुळे ब्लॉगिंग हे केवळ साहित्यिक लेखनाचे माध्यम नसून सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन बनले आहे. समकालीन मराठी स्त्रीवादी ब्लॉगिंगने स्त्रियांच्या अनुभवांना सार्वजनिक स्वरूप दिले असून आधुनिक स्त्रीवादी विचारांच्या प्रसारामध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

अ) मराठी ग्रंथ

१. फुले, सावित्रीबाई. सावित्रीबाई फुले समग्र वाङ्मय. मुंबई : महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.
२. शिंदे, ताराबाई. स्त्री-पुरुष तुलना. पुणे : सुगावा प्रकाशन.
३. रमाबाई, पंडिता. उच्चवर्णीय हिंदू स्त्री (अनुवादित आवृत्ती). पुणे : स्त्री प्रकाशन.
४. बाळ, विद्या. स्त्री प्रश्नांची वाटचाल. पुणे : स्त्री प्रकाशन.
५. पवार, उर्मिला. आयदान. मुंबई : ग्रंथाली प्रकाशन.
६. पवार, प्रज्ञा दया. अफवा खरी ठरावी म्हणून. पुणे : पद्मगंधा प्रकाशन.

७. देशपांडे, गौरी. निवडक कथा. मुंबई : मौज प्रकाशन.
८. पेठे, मेघना. मेघना पेठे : निवडक साहित्य. पुणे : राजहंस प्रकाशन.
९. पावडे, कुमुद. अंतःस्फोट. पुणे : सुगावा प्रकाशन.
१०. महाजन, कविता. भिन्न. पुणे : राजहंस प्रकाशन.
११. भागवत, दुर्गा. दुर्गा भागवत : निवडक लेखन. मुंबई : पॉप्युलर प्रकाशन.
१२. रेगे, शर्मिला. जात, लिंग आणि स्त्रीवाद. पुणे : क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले स्त्री अभ्यास केंद्र.

ब) इंग्रजी ग्रंथ

१. Beauvoir, Simone de. The Second Sex. London : Vintage Publications, 2011.
२. Woolf, Virginia. A Room of One's Own. London : Hogarth Press, 1929.
३. Friedan, Betty. The Feminine Mystique. New York : W.W. Norton & Company, 1963.
४. hooks, bell. Feminism is for Everybody. Cambridge : South End Press, 2000.
५. Butler, Judith. Gender Trouble. New York : Routledge, 1990.
६. Castells, Manuel. The Rise of the Network Society. Oxford : Blackwell Publishers, 1996.
७. Mohanty, Chandra Talpade. Feminism Without Borders. New Delhi : Zubaan Publications.
८. Ahmed, Sara. Living a Feminist Life. Durham : Duke University Press, 2017.
९. Omvedt, Gail. Dalit Visions. Hyderabad : Orient Longman.
१०. Rege, Sharmila. Writing Caste/Writing Gender. New Delhi : Zubaan Publications.

क) संशोधन निबंध, प्रबंध व नियतकालिके

१. स्त्रीवाद, स्त्री-अस्मिता आणि मराठी स्त्री साहित्य यावरील विविध संशोधन निबंध.
२. मराठी ब्लॉगिंग आणि डिजिटल साहित्य यावरील संशोधन लेख.
३. सोशल मीडिया आणि स्त्रीवादी अभिव्यक्ती यावरील शैक्षणिक नियतकालिकांमधील लेख.
४. दलित स्त्रीवाद, डिजिटल स्त्रीवाद आणि सोशल मीडिया अभ्यास यावरील संशोधन प्रबंध.
५. महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी चळवळींवरील विविध अभ्यासलेख.

ड) ऑनलाइन स्रोत

१. मराठी ब्लॉग संकेतस्थळे व महिला ब्लॉगर्सचे ब्लॉग.
२. फेसबुकवरील स्त्रीवादी गट आणि सार्वजनिक पृष्ठे.
३. इंस्टाग्रामवरील स्त्रीवादी माहितीपर पृष्ठे.
४. यूट्यूबवरील स्त्रीवादी व्याख्याने, चर्चासत्रे आणि मुलाखती.
५. एक्स (Twitter) वरील स्त्रीवादी हॅशटॅग मोहिमा आणि सामाजिक चर्चा.
६. डिजिटल स्त्रीवाद, #MeToo चळवळ आणि सोशल मीडिया अभ्यास यांवरील ऑनलाइन शैक्षणिक लेख.

ई) संशोधनासाठी उपयुक्त अतिरिक्त संदर्भ

१. ओम्बेट, गेल. भारतातील स्त्री चळवळ.
२. रेगे, शर्मिला. Against the Madness of Manu.
३. Moon, Meenakshi and Pawar, Urmila. We Also Made History.
४. Sarkar, Tanika. Hindu Wife, Hindu Nation.
५. Ray, Raka. Fields of Protest : Women's Movements in India.
६. Spivak, Gayatri Chakravorty. Can the Subaltern Speak?
७. Anandhi, S. Women's Studies in India : A Reader.
८. Mendes, Kaitlynn; Ringrose, Jessica; Keller, Jessalynn. Digital Feminist Activism.
९. Banet-Weiser, Sarah. Empowered : Popular Feminism and Popular Misogyny.
१०. Munro, Ealasaid. “Feminism : A Fourth Wave?”

Copyright & License:

© Authors retain the copyright of this article. This work is published under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), permitting unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.